

УДК: 316.64

О. В. Тєвікова

МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ ІМПЕРАТИВИ УКРАЇНЦІВ ДОБИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 рр.)

У статті досліджуються морально-ціннісні імперативи українських громадян лібералізації суспільно-політичного й культурного життя. Вивчаються характерні для населення риси світогляду, аналізуються традиційні та інноваційні тенденції парадигми мислення українців.

Ключові слова: лібералізація, світогляд, морально-ціннісні імперативи.

Проблеми, пов'язані зі світоглядною орієнтацією людини, духовним осмисленням і переживанням нею існуючого світу речей, свого місця й ролі в суспільстві, завжди були й будуть актуальними. Важливим є дослідження суспільного світогляду в переломні періоди його трансформації. Одним із них стала доба «відлиги» (1953–1964 рр.), пов'язана зі звільненням радянського соціуму від режиму особистої влади, припиненням масового терору й репресій, зменшенням гіпертрофованого ідеологічного контролю над населенням.

Важливість окресленого дослідження також зумовлена недостатньою науковою розробкою проблеми з погляду нових підходів і сучасних вимог в українській історіографії. Так, напрацювання радянських авторів 1950–1980-х рр. висвітлюють побут і культуру громадян з позицій матеріалізму й визначальної ролі держави та партії в житті суспільства [1; 2]. Відповідно поза увагою лишилися духовні цінності й світогляд громадян.

Проголошення незалежності України 1991 р. відкрило нові можливості для вітчизняної історіографії, проте за інертністю в ній ще досить широко застосовувалися традиційні методики й позитивістські схеми, які оминали світоглядну та ментальну основи розвитку суспільства [3; 4]. У той же час соціально-антропологічний підхід до вивчення історії відігравав дедалі помітнішу роль у російській історичній науці. Глибоким соціально-психологічним аналізом вирізняються праці Ю. Аксютіна, О. Зубкової, Ф. Бурлацького, який, зокрема, досліджував суспільні настрої радянських громадян хрущовської доби на основі матеріалів опитувань свідків тих подій [5].

Подальший розвиток демократизму та плюралізму наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. сприяв зміні дослідницьких парадигм і появі якісно нових підходів до вивчення історії, посиленню уваги українських науковців до соціальних і духовних аспектів розвитку суспільства. Водночас доводиться констатувати, що проблема світогляду українців 1953–1964 рр. залишається малодослідженою.

Морально-ціннісні імперативи тогочасних громадян, під якими розуміємо перевагу певних сенсів і побудованих на цій основі способів поведінки, визначалися комуністичною ідеологією та принципами моральності, що диктувалися владою. Держава намагалася виростити відповідального й активного борця за комунізм, сучасну людину, вільну від вад і пережитків старого ладу, нав'язувала ідеї сумлінної праці на благо країни, колективізму й взаємодопомоги, гуманності й моральності, простоти й скромності в громадському й особистому житті та інші норми й стереотипи мислення.

Характерною рисою тоталітарного режиму була домінуюча роль держави в житті суспільства. Максимальне підпорядкування життєдіяльності населення зробило його залежним від держави, а державу патерналістичною. Забезпечення свого існування громадяни пов'язували з державою, бо працю, житло, пенсію, медичну допомогу, дозвіл на участь у громадсько-політичному житті людина отримувала від держави. Поступово сформувалася звичка чекати всіх благ від держави й пов'язувати поліпшення свого добробуту з владною політикою. Навіть у різних побутових і сімейних справах багато людей зверталися не до найближчого оточення, а до органів влади й різних державних інстанцій. Зокрема, у компетенцію профспілкових комітетів підприємств, установ чи організацій окрім усього іншого входило також вирішення особистих і сімейних проблем працівників (наприклад, питання розлучення, пияцтва чоловіка, зради в сім'ї тощо).

Малозначуща роль людини в радянській державі, відсутність приватної власності й економічної свободи породжували політичну пасивність, знижували ініціативність і самостійність громадян, а нав'язування відповідних принципів, оцінок і думок не розвивало критичного мислення, не вигострювало почуття допитливості. Розставлення державою акцентів, «що погано», а «що добре», загалом беззастережно сприймалося суспільством, без усвідомлення. «Мої ровесники з дитинства від холоду, голоду і сирітства переживали муки, так само, як і я, — пише колишній перший секретар Полтавського обкому КПУ Ф. Моргун, — та більшість із них покійно сприймали ці злидні життя, абсолютно не цікавилися їх причинами» [6, с. 241].

Разом із тим комуністична система мала й свої переваги. Тогочасне життя було прогнозованим і стабільним, надіяло людей почуттям захищеності та впевненості в своєму майбутньому. Держава гарантувала житло, працевлаштування й оплату праці, соціальний і профспілковий захист. Особливістю світоглядних орієнтирів радянських громадян був історичний оптимізм. Люди були сповнені надії на краще майбутнє й це почуття перекривало жорстку реальність: хронічні «тимчасові труднощі» не затьмарювали мрій про «світле комуністичне майбутнє». Усіх тішила думка, що їхнє покоління буде жити при комунізмі, що вони перегонять в індустріальному розвитку капіталістичні країни, а тому дрібні прорахунки треба пережити.

Світоглядні настрої радянського суспільства 1953–1964 рр. визначалися припиненням масового терору й послабленням притаманного сталінізму всеохоплюючого страху за своє життя. До листопада 1959 р. органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто 4 млн. 263 тис. справ «діючого та архівного оперативного обліку» на 5 млн. 481 тис. осіб і знято з обліку (фактично реабілітовано) 2 млн. 684 тис. осіб (або

58,2% тих, на кого були заведені справи в репресивних органах) [4, с. 15-16]. Важливим було не тільки звільнення необґрунтовано засуджених із ув'язнень і концтаборів, але й те, що держава забезпечила їм гарантії існування. Зокрема, у 1955 р. з'являється постанова РМ СРСР «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне обслуговування громадян, необґрунтовано залучених до карної відповідальності і згодом реабілітованих» [7, с. 3].

Проте не зважаючи на лояльність держави до суспільства, страх репресій і переслідувань з боку влади був ще досить відчутним. Органи державної безпеки мали доволі розгалужену мережу, колосальний апарат штатних і позаштатних донощиків, які здійснювали політичний нагляд за власним народом, а також продовжували використовувати надійно апробований метод репресій. Як і раніше засуджували й карали так званих українських буржуазних націоналістів, діячів і прихильників ОУН-УПА, релігійних активістів та всіх інших, кому було навішено ярлик «ворог народу». Почуття страху перед державою змушувало громадян пристосовуватися до існуючих умов і беззастережно сприймати політичний курс партії.

Водночас перегляд багатьох політичних справ і їх припинення зі зняттям усіх звинувачень сприяли моральній, психологічній і творчій розкритості радянських людей. Навіть поверхова реабілітація зумовила поширення різноманітних проявів інакodomства та зародження явища нонконформізму, що сповідувала частина української інтелігенції й рядових громадян. Більшість із них висловлювали відмінні, іноді протилежні, офіційній ідеології погляди, неприйнятні щодо усталених стереотипів форми поведінки, а також протест проти пасивного сприйняття існуючого порядку.

Особливості світоглядних орієнтирів тогочасних українців визначалися також їхнім ставленням до особи Й. Сталіна. Навіть після смерті його вплив на суспільство залишався ще досить сильним. Гіпертрофоване вихвалання вождя як єдиного провідника й рятівника народу засвідчують сталінські портрети в багатьох домівках, тости на його честь («За Сталіна!», «За Батьківщину!»), що лунали не за одним святковим столом і не в одній квартирі.

Його смерть викликала справжній шок і розпач населення: «Коли він помер, це було велике горе. — пише український літературознавець і громадський діяч І. Дзюба. — Пригадую: шоста година ранку, коли повідомили по радіо, — і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку. Всі плакали, і я плавав. Такий же плач стояв і на мітингу в інституті» [8, с. 80]. На «загальній істерії, що охопила багатьох людей» наголошують і інші свідки тих подій [5, с. 236; 9, с. 27; 20, с. 113].

У всіх газетах з'явилися передові статті про всенародну любов до Сталіна й «велику скорботу народу» [11, с. 3; 12, с. 4]. Насправді ж його особистість оцінювали неоднозначно. І. Дзюба зазначає, що задовго до смерті вождя багато його шкільних і студентських друзів, а також їхніх батьків і дідів бачили невідповідність між гаслами й дійсністю, та досить твердо, як на той час, висловлювалися про нього як про диктатора, обурюючись його «божевільним культом» [8, с. 78]. Спогади багатьох сучасників про ставлення до особи Сталіна ставять під сумнів тезу, що народ його боготворив [9, с. 27]; [10, с. 113]; [13, с. 287]. Суперечливість в оцінках дій вождя в результаті критики культу особи, започаткованої ХХ з'їздом КПРС (1956 р.), у подальшому лише посилювалась.

Вирізнявся радянський соціум і ставленням громадян один до одного. Тотальний контроль над населенням і діяльність КДБ через «своїх» (сексотів), які систематично готували доноси й сіяли недовіру між людьми, породжували настрої зневіри, апатії та цинізму, практикування подвійної моралі. Ідеологічна політика розставлення акцентів «ворог – національний герой» негативно вплинула на моральність і свідомість українців. Їх підсвідомо змусили сприймати як ворогів народу багатьох сумлінних працівників і порядних людей, яких було засуджено режимом Й. Сталіна. Ця тенденція мала розвиток і в період хрущовської «відлиги», що свідчить про інертність і консервативність мислення громадян в умовах тоталітаризму, сильну дію стереотипів минулого й панування конформізму.

Тоталітарний режим вплинув і на співвідношення категорій людина – власність і людина – праця. Вони, зокрема, зумовлювалися централізованою командно-адміністративною системою, усупільненням засобів виробництва й відсутністю приватної власності. Офіційна ідеологія настирливо формувала концепцію «трудова культура». Значна увага приділялася сумлінному ставленню громадян до виконаних своїх трудових обов'язків. Так, суворо карали запізнення на роботу, прогули без поважної причини, пияцтво на робочому місці і т. п. Тільки в квітні 1956 р. було скасовано судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин [3, с. 90]. Проте й надалі продовжували критикувати та засуджувати ледарство й байдикування. Небажання працювати називали дармоїдством і сприймали як відмову бути радянською людиною, представником радянського суспільства [1, с. 69].

Іншою стороною соціалістичної економіки було усупільнення засобів виробництва. Сталінська колективізація й повторний наступ М. Хрущова на селянські присадибні господарства порушили зв'язок українців із землею, котрі історично були аграрною нацією. Невідповідність економічних реформ національним традиціям і менталітету обумовили недбале, неощадливе й загалом нігілістичне ставлення до «несвоєї» землі та «несвого» майна. Цілеспрямована й систематична дискредитація приватної власності впродовж тривалого часу розвивала почуття безгосподарності, притлумлювала індивідуальність і самостійність громадян, а політика зрівняння всіх у їхніх фінансових можливостях знижувала загальний творчий потенціал нації.

У той же час популяризували почуття трудового обов'язку перед державою й поширювали культ праці в суспільстві. Партійні ідеологи формували уявлення про необхідність працювати не лише через потребу здобути засоби до існування, а й прагнення задовольнити загальнодержавні інтереси. Результатом такого виховання були висока громадянська активність і небувалий трудовий ентузіазм українців, які віддавали всі свої сили для відбудови й подальшого розвитку народного господарства. Йдеться про цілком безоплатну,

на добровільних засадах, так званому «голому ентузіазмі», безпосередню участь громадян у свій вільний час у різних громадських роботах.

Завдяки завзятості радянських людей вдалося вирішити багато соціально-економічних і культурних проблем у державі. Зокрема, масовий добровільний виїзд людей на цілину зумовив зростання виробництва продуктів харчування, рух за спорудження соціокультурної інфраструктури методом народної будови сприяв вирішенню складної проблеми забезпечення населення лікарнями, бібліотеками, клубами, будинками культури, дитсадками, школами та іншими закладами, а організація суботників і недільників пришвидшила відбудову народного господарства. Тільки по Вінницькій області упродовж 1959 р. було проведено 668 недільників по підготовці шкіл до навчального року, в яких брало участь 25 тис. осіб [1, с. 97].

Із добровільними ініціативами трудящих пов'язане поширене явище створення вуличних і будинкових комітетів, молодіжних бригад сприяння міліції, комсомольських штабів, добровільних загонів і дружин щодо підтримання громадського порядку в країні. Станом на 1961 р. в містах і селах СРСР діяло 130 тис. народних дружин, які об'єднували близько 4 млн. осіб, а в трудових колективах функціонувало понад 200 тис. товариських судів, що сприяли зміцненню порядку й дисципліни в суспільстві [2, с. 205]. Членом цих громадських організацій міг стати будь-хто: робітник, державний службовець, пенсіонер, а їхні зобов'язання були досить різноплановими: контроль за дисципліною та забезпечення порядку на вулицях, стадіонах, у парках та інших громадських місцях, боротьба з хуліганством, пияцтвом, спекулюванням, самогоноварінням та дитячою безпритульністю, затримування правопорушників, роз'яснення населенню радянських законів і правил соціалістичного співжиття.

З культом праці та ентузіазмом громадян пов'язане й таке явище виробничого життя, як масові соціалістичні змагання між підприємствами, цехами, установами, колгоспами, радгоспами, областями та селами за право вважатися ударником, активістом або бригадою комуністичної праці, носити звання стахановця. Держава заохочувала ці процеси або грошовими преміями, або вшануванням на підприємстві, врученням грамоти чи подяки, відзнакою в місцевій пресі, на дошці пошани. З одного боку, соціалістичні змагання активізували виробничий процес, наповнювали його змістом, але, з іншого боку, ентузіазм часто підміняли «показухою», на чому наголошував радянський журналіст А. Болотін [14, с. 3]. Ці змагання часом набували рис формалізму, коли бажане видавалося за дійсне, а за багатьма лозунгами приховувалася лише імітація «бурхливої діяльності», некомпетентність і небажання мислити реальними економічними категоріями.

Держава, виховуючи в суспільстві почуття причетності до вищої ідеї й прагнення до загальної мети, не тільки змушувала людей виконувати певні обов'язки, але й розвивала в них високий дух колективності та взаємодопомоги. Перейматися суто особистими проблемами, відриватися від колективу чи протиставляти себе йому вважалося антиморальним. Колективізм прищеплювали з дитинства популяризацією й заохоченням до участі в шкільних загонах тимурівців, позашкільних піонерських і комсомольських організаціях, практикуванням шефства старшокурників над першокурниками, відмінників над тими, хто не встигає в навчанні тощо. У подальшому радянський побут, традиції, форми проведення дозвілля, виробничі відносини — усе було пронизане почуттям колективізму.

Разом із тим особливістю хрущовської доби стало надання багатьом громадянам індивідуальних квартир, що певним чином притлумлювало почуття колективізму в суспільній свідомості. Окремі помешкання, на відміну від поширених до цього сталінських «комуналок» і «малосімейок», сприяли налагодженню приватного життя людей, формували індивідуалізм.

Під впливом комуністичної ідеології перебувала й сфера сімейно-приватних відносин. Пропагували шанобливе ставлення між членами сім'ї, зокрема дітьми та батьками. Через значну зайнятість батьків і відсутність законодавчої бази щодо відпусток по догляду за дітьми останні змалку призвичаювалися до самостійності та привчалися допомагати дорослим. Використання праці дітей у господарстві особливо поширення набуло в селах, де батьки весь день працювали в колгоспах. «У літні канікули в 13-15 років, — пригадує Ф. Моргун, — ми вже орали, сіяли, косили косами і на лобогрійках, возили снопи, носили лантухи із зерном, доглядали худобу і т. д. Батьки майже цілий рік працювали від зорі до зорі, без вихідних» [6, с. 26].

У сім'ї та суспільстві існувала суворя дисципліна щодо дітей. Українці здавна сприймали батьків як першопричину появи на світ. Вони були не тільки старшими, але й мудрішими, вищими за статусом. А старших за віком загалом було прийнято називати на «ви». Проте особливістю цього часу стала руйнація давньої української традиції звертатися до батьків на «ви» внаслідок поширення російської народної культури, де було узвичаєно звернення на «ти». Якщо в селах така форма звертання ще зберігалася, то в містах у такий спосіб зверталися до батьків лише одиниці.

Відносини ж між чоловіком і жінкою характеризувалися рівністю. У радянському суспільстві не існувало винятково жіночих або чоловічих професій. Жінка могла працювати в будь-якій сфері народного господарства, навіть там, де необхідні були значні фізичні зусилля (наприклад, праця в шахтах).

Міжособистісні стосунки чоловіка й жінки можна схарактеризувати крилатою фразою «в Радянському Союзі сексу немає», джерелом якої стало висловлювання радянської тележурналістки 1986 р. Створення сім'ї заохочувалося державою, бо сім'я виступала тим осередком, на який влада покладала певні ідеологічні функції. Пропагувалася висока чистота міжособистісних стосунків, виховувалась моральність і цнотливість громадян. Так, зовнішній вигляд радянських жінок демонстрував скромність і антисексуальність. Вони, зазвичай, не носили брюк, коротких спідниць, суконь, які щільно облягали тіло й усього іншого, що мало елементи сексуальної привабливості. У сільській місцевості більшість жінок і дівчат обов'язково покривали голову хустинками, оскільки розпущене волосся розцінювалось як безсоромність і легковажність.

Формувалося сприйняття сексу як якогось негативного явища, його значення зводилося лише до дітонародження. Саме слово «секс» характеризувалося як щось непристойне й огидне. «Провіщенням кінця

світу» називає І. Дзюба випадок, коли дівчина, яка навчалася в його школі, у десятому класі, мала народити дитину: «Такого в наших краях не бачили й не чули ніколи» [8, с. 42]. «Ганебний» вчинок старшокласниці став надбанням широкого суспільного загалу й предметом обговорення на різних місцевих масових зборах, оскільки молодь до заміжжя, як правило, не мала статевих стосунків, а позашлюбні відносини гостро засуджувалися.

При цьому тему сексу та інші інтимні питання не прийнято було відкрито обговорювати, про що свідчить відсутність серед шкільних дисциплін предмету, який би вивчав психологію та гігієну статевого життя, відповідних лекцій у вищих закладах освіти. Без статевих органів робили ляльок для дітей. Майже немає відвертих інтимних сцен у радянських кінофільмах і літературі, відсутня ця тематика й в засобах масової інформації.

Брак сексуального виховання й обмеженість відповідної інформації створювали певні психологічні проблеми та статеві розлади. Майже ніхто не був обізнаний із засобами контрацепції, що призводило до незапланованих вагітностей у жінок і змушувало їх робити аборти [15, арк. 60]. Тільки за 1955 р. в Україні кількість вагітних жінок, які намагалися отримати дозвіл на аборт, становила 95 810 [16, арк. 3]. Але ці цифри значно занижені, оскільки в 1936-1955 рр. аборти офіційно заборонено в радянській лікарняній практиці. Тому поширення набули незареєстровані «підпільні» аборти [17].

Отже, морально-ціннісні імперативи українців 1953-1964 рр. зумовлювалися тоталітарним режимом і комуністичною ідеологією, які пропагували відповідні стереотипи сприйняття дійсності, а також реформаційними змінами в межах хрущовської «відлиги». Потужна ідеологічна система контролю держави за мисленням і діяльністю громадян не заохочувала їх політичної, економічної й творчої активності, критичності мислення, ініціативності й самостійності, проте формувала історичний оптимізм, працьовитість, ентузіазм, колективність, патріотизм і моральність.

Особливістю цього часу стало поєднання традиційних принципів і усталених цінностей із новими нормами та стандартами життя. Відмова від масових репресій, розвінчання й критика культу особи, послаблення ідеологічного тиску на населення та інші ліберальні реформи зумовили трансформацію парадигми мислення, зокрема, сприяли розширенню рамок світогляду громадян і його модернізації, критичнішому баченню дійсності, поширенню різних проявів інакودумства й нонконформізму.

Джерела та література

1. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958-1968 гг.) / О. А. Завадская. – К.: Радянська школа, 1968. – 266 с.
2. Касьяненко В. И. Советский образ жизни: история и современность / В. И. Касьяненко. – М.: Политиздат, 1985. – 285 с.
3. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / Баран В. К., Даниленко В. М. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – Т. 13. – 303 с.
4. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
5. Бурлацкий Ф. М. Глоток свободы: в 2-х кн. / Ф. М. Бурлацкий. – М.: РИК «Культура», 1997. – Книга первая. – 576 с.
6. Моргун Ф. Т. Безсмертна душа України. Задовго до салютів / Ф. Т. Моргун. – Полтава: «Полтавський літератор», 1995. – 472 с.
7. Жулинський М. Люди, що вирвалися із обмежень звичності: українська інтелігенція періоду хрущовської «відлиги» / М. Жулинський // Літературна Україна. – 1996. – 26 вересня. – С. 1-8.
8. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій // Рукопис: Український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин: у 2 т. / [під заг. ред. І. М. Дзюби]. – К.: Криниця, 2004. – Т. 1. – С. 8-264.
9. Кручиненко В. Г. Спогади астронома / В. Г. Кручиненко. – Глобине: «Поліграфсервіс», 2007. – 128 с.
10. Суярко О. В. Моя Україна – і біль і надія (спогади старої провінціалки) / О. В. Суярко. – Харків: Права людини, 2006. – 182 с.
11. Куликов Л. «Велика скорбота народу» / Л. Куликов // Зоря Полтавщини. – 1953. – 10 березня. – С. 3.
12. Траурний митинг робочих, служачих Киевського заводу [фотографія] // Правда України. – 1953. – 7 березня. – С. 4.
13. Симоненко В. А. У твоєму імені живу: поезії, оповідання, щоденникові записи, листи / В. А. Симоненко. – К.: Веселка, 2003. – 384 с.
14. Бовин А. Страна ждала перемен... / А. Бовин // Никита Сергеевич Хрущев: материалы к биографии / [сост. А. Ю. Аксютин]. – М.: Политиздат, 1989. – С. 24-27.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3900. – 285 арк.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 342. – Оп. 15. – Спр. 3849. – 25 арк.
17. Бобровская И. Женщина, которая разрешила аборт / И. Бобровская [електронний ресурс] // Московский комсомолец. – 2004. – 24 августа. — Режим доступа: <http://www.gender.ru/archives/digest/2004/0310/reproduct.php>

Тевикова О. В. Морально-ценностные императивы украинцев периода хрущевской «оттепели» (1953-1964 гг.)

В статье исследуются морально-ценностные императивы украинских граждан периода либерализации общественно-политической жизни. Изучаются характерные для населения черты мировоззрения, анализируются традиционные и инновационные тенденции парадигмы мышления украинцев.

Ключевые слова: либерализация, сознание, морально-ценностные императивы.

Tevikova O. V. Ukrainians' moral-axiological imperatives during the Khrushchev «thaw» (1953-1964)

The article examines Ukrainians' moral-axiological imperatives during the liberalization of public life. The author explores the typical features of public worldview and analyses traditional and innovation trends of the Ukrainians' thinking paradigm.

Keywords: liberalization, public worldview, moral-axiological imperatives.